

Sayı : 16

Sen: 1998

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

İSTANBUL 1998

Selânik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda
MASARİF-İ VİLÂYET DEFTERLERİ
Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi Ve Şehir Yönetimi Üçgeninde
Malî İşlemler

Christoph K. Neumann*

Giriş: bir kaynak türü olarak masarif-i vilâyet defterleri

Masarif-i vilâyet defterleri, Yavuz Cezar'ın "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine" adlı makalesinden¹ dolayı artık iyice bilinen Osmanlı vesika türlerindedir. Cezar, bu önemli çalışmasında özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut defterleri ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bu kaynaklar hakkında derli toplu bilgi vermiştir. Bunun için masarif defterlerinin genel

* Dr. phil., M.A., DFG (Alman Araştırma Birliği) araştırma bursiyeri ve Prag Karlová Üniversitesi öğretim görevlisi. Her zamanki gibi Türkçemi düzelten Olcay Akyıldız'a (B.Ü., Oriyent Enstitüsü) her zamanki gibi sadece yetersiz şükranlarımı sunabiliyorum.

¹ Yavuz Cesar, "18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet Ve Büyüklüğü Üzerine", *Toplum Ve Ekonomi* 9 (1996) : 89-145. Masarif-i vilâyeti ilk inceleyen araştırmacı ise Evgenij Radusev idi. Bkz.: "Les dépenses locales dans l'Empire Ottoman au XIIIe siècle: Selon les données des registres de cadastre de Ruse, Vidin, et Sofia", *Etudes Balkaniques* XVI,3 (1980): 74-94. İer'iye sicillerinin ihtiva ettiği çok zengin bilgilere dayanan bu çalışmada, Osmanlı malî sisteminin reyayı sömürmeği neredeyse mutlak bir şekilde amaçladığı varsayılıyor (krş. s. 82, 85 v.s.). Bu hipotez, elitler ile ahali arasında kesin bir ayırımın mevcut olduğu yönünde sun'î görüşe dayanıyor. Cezar, bu makaleden haberdar görünmüyor. Tevzi' defterleri, daha önce Bruce McGowan gibi avarız vergileriyle ilgilenen araştırmacılar tarafından kullanılmakla beraber diplomatik bakımdan etraflı bir şekilde ele alınmamıştır. Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge v.s. (1981): krş. endeks "tax", özellikle 155-61. McGowan, tevzi'lerin Belgrad'da nasıl yapıldığını canlı bir şekilde tasvir eden bir hatırayı s. 161'de nakleder. Buna benzeyen bir metin için bkz.: Michael O.H. Ursinus, "'hane' in Kalkandelen, 'rü'us' in Selanik: Regionalspezifische Verwaltungspraktiken und -begriffe im Osmanischen Reich bis zum Beginn der Tanzimat", *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*, İstanbul (1994): 25-49 [= *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920: Akten des IV. Internationalen Kongresses*, nşr. Hans Georg Majer, Raoul Motika, Wiesbaden (1995): 343-362], burada 27-28. Yerel tevzi'lerin genel bir nitelendirmesi için bkz.: s. 26-29.

içeriği üzerinde uzun uzadıya durmak, bu makalenin çerçevesinde lüzumsuzdur; ancak burada konu edilecek hususların anlaşılması için şart olan bazı muhtasar bilgiler vermekle iktifa edilecektir.

Öbür taraftan Cezar, bu defterleri makalesinde adından da belli olduğu gibi malî tarihî bir sektörünün gelişmesine ışık tutacak bir kaynak türü olarak kullanmıştır. Onu ilgilendiren, Osmanlı vergi sisteminin nasıl geliştiği, vergi tarhının ölçülmesinin istatistik yöntemlerle ne mertebe mümkün olduğu ve maliyenin bir sektörünün nasıl ortaya çıktığıydı. Burada ise, iki birbiriyle ilintili örnek üzerine durularak bazı diplomatik özellikler sayesinde merkezî devlet ile taşra toplumu arasındaki ilişkiler bu defter türünde nasıl gözlemlenebildiği, ilginin odağı olacak. Bakış zaviyelerinin arasındaki farkın yer yer yorum farklarına yol açması tabiidir.

Masarif-i vilâyet defterlerinin bir başka adı tevzi' defterleridir. Tevzi' edilen ya'ni paylaştırılan, yerel yönetim tarafından toplanacak vergilerdir. Bunlar arasında avarız ve nüzul vergileri önemli bir yer işgal eder, ve Cezar bu vergileri masarif defterlerinin asıl esbab-ı mucibesi olarak görmektedir.² Bütün tevzi'lerin kaza bazında yapılması, bir ihtimal ile avarız vergileriyle ilişkilerine dayanır. Çünkü avarız tevzi'atı da kazalarca (hattâ 1620'lere kadar herhangi bir mübaşir ta'yin edilmeden kadılarca) tanzim olunuyordu.³

Avarız vergileri merkezî hazineye ait bir gelirken,⁴ onları toplamak için yaratılmış hane sistemi, sonradan imdadiyeler⁵ gibi valilere ait olan vergiler ile yerel masrafları karşılayacak gelirlerin toplanması için de isti'mal edilmeğe başlanmıştır. Tevzi' usulü böylece çok kullanımlı bir malî araca dönüşürken avarız hanesi ile tevzi' hanesi arasında farklılıklar meydana gelmeğe başlamış. Avarız hanelerinin adedi belirli bir yörenin avarız vergi yükünü tespite yarıyordu, tevzi' haneleri ise, mahalle olsun, köy olsun o yörenin meskûn yerlerinin malî yükün paylaşımında mahallî olarak kararlaştırılan hisselerini belirliyordu.⁶

² Cezar, a.g.m. : 93-95.

³ Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax-Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, New York, Köln (1996): 165-166, ayrıca s. 174-176.

⁴ Avarız hakkında bkz.: *İslâm Ansiklopedisi* 2: 13-19 (mad. "Avârız", Ömer Lûtfi Barkan); McGowan, a.g.e., 105-119, ayrıca endeks ("tax house" altında); Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul (1985): 153-164; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım Ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, [İstanbul] (1986): 119-125.

⁵ İmdadiyeler hakkında bkz.: Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*: 266-269; Cezar, *Bunalım Ve Değişim Dönemi*: 53-64; Radusev, a.g.m.: 76-81.

⁶ Detaylı bir tahlil için bkz.: Michael O.H. Ursinus, "'Yavari' İanesi' und 'teviz_Y İanesi' in der Lokalverwaltung des Kaza Manastır (Bitola) im 17. Jh.", *Quellen zur Geschichte des*

İmdadiyeler gibi düzenli bir şekilde toplanan ve bir fermanla meşrulaştırılan vergilerden ârizî ve yasal dayanağı olmayan ödemelere kadar farklı kalemler kapsayan bu tevzi'ler, ancak kısmen merkezî idarenin denetimi altındaydı. Cezar, bu kontrolsüzlüğün nasıl yerel inisyatife bırakılmış yeni bir malî sektörün ortaya çıkmasına yol açtığını anlatıyor. Bu çekişmeli geçen inkişaf süreci esnasında, sultanın meşruiyet tekeli elinden bırakmamakta direnen Osmanlı bürokrasisi, kendi ideolojisinin gereği olarak uzaktan bir denetim mekanizmasını kurmaya çalıştı. Bu mekanizma, tevzi'leri ancak belli ta'rihlerinde (ruz-ı Hızır ile ruz-ı Kasım'da) düzenlemek, tertiplenen defterleri „salyane defteri”⁷ adıyla da anarak kontrol için bab-ı defterîye göndertmek ve defterlerde gösterilen rakamlardan indirimler („tenzilât”) yapmaktan ibaret idi.⁸

Filizlenen merkezîleşme ve modernleşme çabası doğrultusunda bu uzaktan denetim teşebbüsünün tevzi'lerde belirli bir standartlaşmaya yol açtığı düşünülebilirdi. Oysa, Cezar böyle bir eğilimi gözlemleyemediğini yazıyor.⁹ Hem 18inci yüzyılın sonlarında ve 19uncu yüzyılın başlarında merkezî idarenin imparatorluğun her bölgesinde aynı yasaları ikame etmek kaygısını taşımadığı bellidir, hem de uygulanabilir kaideler koymak için önşart olan bilgilere ancak kısmen sahip idi. Bu sebeple rapor veya şikâyet şeklinde taşradan hazineye ulaşan bilgileri daha çok kestirme ve akıl yürütmeler ile değerlendirmek zorunda kalmıştır.

Tevzi' edilen masrafların murakabesi uzmanlaşmış bir kadroya değil, ancak „bir iki eski bürokratin eline” bırakılması ve altı ayda bir tevzi'den sonra yapılması,¹⁰ baştan beri kontrolün etkisini epey azaltmıştır. Üstelik,

---

Osmanischen Reiches: 13-24 [= Prilozi za Orijentalnu Filologiju 30 (1980): 481-49 (= III Med'unarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije: Sarajevo, 18-22. septembra 1978)]. Farklı hane kotaları hakkında ayriyeten bkz.: Marianne Kathrin Neumann, Die Rückwirkungen des osmanisch-russischen Krieges auf den Gerichtssprengel Qaraferya (Veroia) im Jahre 1771: Nach dem Protokoll des Kadiamtes, neşredilmemiş master tezi, München (1988): 96-116.

7 Daha çok 15inci ve 16ıncı yüzyıllarda oluşan ve özellikle İstanbul'dan nispeten uzak yerlere ta'yin edilen me'murlara mahsus olan bir maaş sistemi için kullanılan „salyane” kelimesi, burada yıllık vergi veya yıllık vergi hesabı anlamına gelir. Bu son anlama yakın bir tanımlama için bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul (1946-54, 1983), 3: 111-12 (madde sonu). İki anlamın arasındaki köprünün, salyane maaşları için yıllık olarak düzenleneen ve salyane bürosunda işlenen iltizamlar olduğu düşünülebilir. Büro için bkz.: Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş: XIII Yüzyılda Bâb-ı Defteri", *Toplum Ve Ekonomi* 4 (1993): 129-160, burada 139, 153.

8 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 104-105.

9 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör" : 108-110.

10 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 104-105.

yasal olmayan ta'rihlerde yapılmış tevzi'lerin merkezî idareden gizli kalması, eksik defterlerin gönderilmesi veya defterlerin hiç gönderilmemesi gibi hadiselere mani' olmağa bab-ı defterinin şansı pek yoktu. Merkezî bürokrasinin bütün bunları pekâlâ bildiği varsayılabilir. O zaman bu uygulamanın mantığı ne idi? Doğrudan bundan bahseden kaynaklar şimdilik bilinmiyor; bundan dolayı kesin bir şey söylemekten kaçınmalı. Fakat uygulamanın, bir taraftan sembolik bir düzeyde padişahın hükümlerini yaşatmak, öbür taraftan olası şikâyetler ve aksatmalar halinde bir emre isti'nat olabilecek bilgiler toplamayı amaçladığı akla yakındır. Bu varsayım doğru ise, tevzi'leri kontrol hadisesi çağdaşlaşma kuramlarına destek olmaktan çok uzaktır.

Yerel perspektiften bakılırsa bir tevzi' kaleminin yasal olup olmamasının ancak tali' öneme sahip olduğunu tahmin edebiliriz. Defterlerin „masarif defterleri" olarak geçmesi, yerel bakışı iyi tanımlıyor. Burada tarh edilen, şu veya bu sebeple yapılması gereken masrafların karşılığı idi. Masrafı icap ettiren husus, bir ferman ile emredilmiş olabiliyorken tamamıyla yerli, İstanbul'a belki hiç aksedilmeyen fakat masraf gerektirdiğine dair mutabakata varılan bir hadise de olabiliyordu.

Mutabık kalanlar ya'ni tevzi'in ayrıntılarına karar verenler kim idi? Kaynaklar genellikle bu konuda pek bilgi vermezler. Kadı veya naibin vazife gereği önemli bir rol oynadığı, defterin yazılmasına en azından nezaret ettiği, defterlerin „ma'rifet-i şer'le" bir araya getirilmiş olduğunu belirten standart formülden anlaşılır. Öbür sürece katılanlar ise genellikle "a'yan-ı belde" veya „vücuḥ-ı vilâyet" gibi pek yuvarlak ta'birler ile tanımlanıyor. Söz konusu kazanın idarî ve içtimaî yapısının belirleyici olduğu düşünülebilir.

Yüksek rütbeli me'murlar, a'yanlar, voyvodalar, mültezimler, ulema', esnaf teşkilâtının önde gelenleri, büyük vakıfların yöneticileri muhtemel katılımcı olarak akla gelenlerdendir. Söz sahibi olan ve belki de organize edilmiş bir ödeme gücünü temsil eden insanlar, ancak tevzi' ile ilgili ve imza listeli bir mahzar mevcut olduğu hallerde tam olarak belli olur.

Tevzi' süreci ba'zen çok çekişmeli geçiyordu. Buna bir misal, 18inci yüzyılın sonlarına doğru Konya'da yıllar boyu evkaf-ı Celâliye ile şehrin öbür ileri gelenleri arasında süregelen kavgaydı. Mevlâna sülâlesi kendilerinin ve vakıfların muafiyetini korumak derdinde iken Konya'nın öteki söz sahipleri, onların da menzil masraflarının ağırlığını paylaşması gerektiğini savundular ve sonunda, merkezî idarenin de müdahalesiyle, galip geldiler.¹¹

¹¹ Ayrıntılar için bkz.: Christoph K. Neumann, "19'uncu Yüzyıla Girenken Konya Mevlevî Asitanesi İle Devlet Arasındaki İlişkiler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* II, 2 (1996 = II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhaneler Kongresi: Tebliğler) : 167-179, burada 175-176.

Bu örnek, çatışmanın her zaman yerel toplum ile merkezî idare arasında cereyan etmediğini de gösteriyor. Öbür tarafta tevzi'ler, şark şehri paradigmasının öngörmediği kent özidaresi, şehir toplumunun kendi kendini bir şekilde temsili ve hattâ (çoğu zaman çok yüksek seviyede olmaması muhtemel olmakla beraber) şehir özyönetiminin kurumsallaşmasını gerektiriyordu. Burada da, bir şehrin örneği ele alınarak sorunun bu veçhesi üzerinde durulacak, ya'nî defterler taşra şehri ile merkezî idare arasındaki ilişkileri aydınlatmak için kullanılacak.

Selânik'in yıllık masarif-i vilâyet defterleri

Transliterasyonu ekte verilmiş iki defter, Selânik şehir ve kazasma ait yıllık masraf-ı vilâyet defterleridir. İkisi de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Birincisine, Cevdet Dahiliye 4017 numarası verilmiştir. 3-3/4-1209 (21.6.1795) ta'rihini taşıyan bu liste, ruz-ı Hızır 1208 ile ruz-ı Hızır 1209 arasında sarfedilen meblâğlarla ilgilidir. İkincisi, Cevdet Belediye 4291 numarasıyla kayıtlı¹² ve 1-3/4-1212, ya'nî 17.V.1798 ta'rihlidir. Defter, ruz-ı Hızır 1211 ile ruz-ı Hızır 1212 arasındaki zamanı kapsar. İki defter, İstanbul'a gönderilen ve üzerinde bab-ı defterî'ce yapılan tenkihler yazılan salyane defterleridir.

Defterlerin bir yıllık olmaları aslında bir kuraldışılık teşkil ediyordu. Çünkü ruz-ı Hızır'dan ruz-ı Kasım'a ve ruz-ı Kasım'dan ruz-ı Hızır'a kadar yapılan masrafları kapsamak üzere her sene ikişer defter düzenlemek daha önce ferman olunmuştur. Oysa, Cezar'ın yayımladığı 1206 (1792/93) ta'rihli bir belge, o senede de Selânik kazası tarafından iki adet yıllık defterin bab-ı defterî'ye gönderildiğini gösteriyor.¹³ Tevzi'in yıllık ve iki ayrı defter şeklinde hesaplanması, merkezî idare tarafından vaz'edilen kaidelere iki açık tenakuz arz ediyor. Ancak yerel düzeyde gelenek olmuş gibi görünen bu uygulamaya karşı bab-ı defterî tahammülkâr bir tavır takınmıştır.

Defterlerin merkezî idarenin istediği gibi her altı ayda bir değil, senede bir tertip edilmesi, Cezar'm sıklığından bahsettiği bir kuraldışılık.¹⁴ Merkezî idare, taşra maliyesini mümkün olduğu kadar yakından ta'kip etmek şevkiyle yarım senede bir tevzi'ler hakkında muhasebeler irsalını emrederken, defterleri düzenleyenler için yılda bir bilanço çıkarmanın avantajları meydandadır. Osmanlı merkezî devletinin günlük idareye yaptırım zaafiyeti

12 Mahiyeti aynı iki listenin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Cevdet tasnifinin farklı iki yerinde kayıtlı olması, özellikle XVIII inci yüzyıla Tanzimat öncesi XIX uncu yüzyıla ait önemli evrak içeren fakat amatörce hazırlanan bu tasnifi yeniden ele alma zarureti belgeleyen ancak bir küçük misaldir.

13 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 121.

14 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 116-117.

göz önünde bulundurulursa, neticede tevzi'lerin çoğunun senede bir hesaplanması garipsenemez.¹⁵

Bu iki özelliğin daha ilginç olanı, iki koşut defterin hazırlanması idi. Birden fazla tevzi' defterinin hazırlanması tevzi'i tertip edenleri çoğu zaman etkili bir denetimden kurtaran bir usul iken, merkezî idare ile tevzi' edilen meblâğları ödemekle mükellef reaya zaviyesinden su'-i isti'mallara çok açık idi: karışan hesaplar, gönderilmeyen defterler, sicil kayıtlarına uymayan salyane defterleri veya ayrı defterlerde mükerrer kalemler, basit fakat başarılı tahrif teknikleri idi.¹⁶ Bundan dolayı birden çok defter tertip etme usulü, usulsüzlük ve hattâ yolsuzluk sayılırdı.¹⁷

Selânik örneğinde ise, bu kabilden baştan aldatmaca olan bir düzenlemeden söz etmek daha zordur. Yıllar boyu muhafaza edilen iki defterli tertipteki devamlılık ve merkezî idarenin buna tahammülü, burada mahallî vergilendirme sisteminin inkişafına paralel teşekkül etmiş bir tevzi' usulünün söz konusu olduğuna işaret eder. İki defterin, aynı anda Selânik'ten İstanbul'a gönderildikleri kuvvetle muhtemeldir,¹⁸ ya'ni merkezî idareye karşı şeffaf bir tavır takınmıştı. Üstelik, belgelerimizde bab-ı defterî'ce yapılan tenkih ve tenzillerin hiç birisinde bir ödemenin başka bir defterde geçtiğinden bu yerde tekerrür edemeyeceği öne sürülmüyor. Selânik'te masarifin iki ayrı tevzi'e tabi tutulması, tarh metodu ile mükellef grupların mahiyetinin ilgili olması, bu ikiliğin bir aldatmaca olmasından daha akla yakındır.

Elimizdeki belgeler, aynı seneye ait değil. Buna rağmen, birbirini bütünlenecek bir şekilde tertip edilen iki Selânik tevzi'ine ait olmasına itimat edilebilir. Daha önce bahsî geçen belgede Selânik'in iki tevzi'i nitelendirilir: Birisi, bir maktu'at defteridir ve toplam 47,565 guruşa balığ olan ödemeler ihtiva ediyor. Bunların arasında, bir maktu'-ı ehl-i islâm ile, iki hassın ve koruyı hümayunun maktu'atı var. İkinci defterin tarhı, 145,146 guruşluk bir meblâğdır. Bu ödemelerin mahiyeti hakkında ise bilgi verilmiyor.¹⁹ Manisa,

15 En geç 1830'ten sonra Selânik'te de yılda iki kere tevzi'ler düzenlenirdi. O zaman galiba iki paralel defterin tertibi sona ermişti. Bkz. Ursinus, "Hane - rüüs": 38.

16 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 102-105. Bütün bu uygulamalar ve su'-i isti'mallar II-3/4a-1198 (26.IX.-5.X.1784) ta'rihli bir adaletnamede sayılıp yasaklanmaktadır. Metni için Cezar, *Bunalım Ve Değişim Dönemi*: 331-332.

17 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 136-141 (ek 15 ile 16'daki belgeler).

18 Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 121 (ek 1): "... bu def'a Selânik kazasının iki def'a [!] masârif defteri vârid olduğuna binâen..."

19 a.g.y.; Radusev, a.g.m.: 90, ba'zen bir tek defterde farklı tarhların (*çiftlikât* ile avarız haneleri) bir arada olduğuna dair bir örnek veriyor.

Ankara ve Kayseri'de toplanan vilâyet masrafları ile karşılaştırılırsa Selânik'te tarh edilen verginin değeri belli olur.²⁰

Burada incelenen listeler bu tavsife uygundur. 1209 ta'rihli C.DAH 4017 numaralı defter, kendini "bir sene zarfında cümle vücuh-ı ehalî ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le maktu'ata tarh ve tevzi' olunan mebalîğ taraf-ı vilâyet için sarf olunub sicill-i mahfuzdan ihrac olunan masarifatın müfredat defteri(dir)" olarak nitelendiriyor.

Burada maktu' olan, listenin aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan muhtevası değil, masrafları karşılayacak olan paralardır. Beklenen, maktu'²¹ olarak merkezî idarece istenen bir bedel veya bir avarız vergisi olurdu. Oysa, burada maktu' olarak ödenen vergiler ve bedellerin ba'zıları masraflara mahsup olurdu, ba'zıları ise birer fon olarak işlev görürdü. Birinci gruba girenler şehir kethüdasına verilen bir pişkeşle (firu-nihade) 1207 ta'rihli belgesine uyan ba'zı maktu' imdadiyeler: Bunlar, kömür-keşan reaya, hass-ı Lunguz [!] kurası reayası ile Selânik'te oturan müslümanlar tarafından toplanan paralar idi. Bu vergilerin nasıl tevzi' olduğuna dair ise bilgi yok. Bu grup ödeme, listede "ihracat" diye geçiyor.

İkinci grup ise, maktu'ata taksim edilmiş "hisse"lerdir. Ba'zı maktu' vergi ödemelerinin mütenevvi' gaye ve ihtiyaçlara para bulandıran fonlar olarak isti'mal edildiği anlaşılıyor.²²

Burada tabii ki sadece Selânik kazasının mahallî masraflarıyla ilgili veçhe gözüküyor. C.DAH 4017'de verilen rakamlar -muhtemelen guruşun küsurları çıkmayacak şekilde hesap edildiği için- guruş guruşuna uymamakla beraber ortaya çıkan tablo şöyle: İhracattan sonra kalan 26,940 guruşluk masraflar, yediye bölünerek, yedide bir değerinde bir kısım, Selânik

²⁰ Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 101-102. Kayseri örneğinde 1813/14 için 155.586 guruşluk tevzi'at ilk bakışta çok farklı görünmüyor. Ancak 1798 ile 1813 arasında guruşun gümüş değerinin %25 oranında azaltılmış olması hesaba katılırsa (ve Kayseri'de avarız vergilerinin de meblâğa dahil olduğu düşünülürse) iki şehrin arasındaki açık fark belli olur. Balkanlar'da masarif-i vilâyetin yüksekliği krş. Radusev, a.g.m.: 91-93.

²¹ *Maktua* "belli bir meblâğ karşılığı işletmeye verilen mukataadır" (Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*: 121), veya "bir mukataada vergi miktar veya oranları önemini yitirdiği ve vergi maktu olarak tahsil olunmaya başlandığı anda mukataa'nın dönüştüğü şekildir (Cezar, *Bunalım Ve Değişim Dönemi*: 23, ayrıyeten endeks'e bkz.), veya "a lump sum agreed upon for payment of rent or taxes" (Halil İnalçık, "Glossary", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, nşr. Halil İnalçık, Donald Quataert, Cambridge, New York, Melbourne (1994): 995-1002, burada s. 998).

²² Mukataa mallarını taşralarda fon olarak isti'malı genelgeçer bir uygulama gibi görünüyor (bir misal için bkz. Neumann, a.g.m.: 173, n. 24). Ancak bu, mukataaların (ve özellikle hasların) gitgide merkezî kontrol altına girmesi ile mütenasip bir süreçtir. Buna göre, mukataa mallarından yapılan ödemelerin ferman veya emr-i âliye müste'nit olması gerekirken, Selânik örneğinde bunun izi bile yok.

Yahudîlerinin hissesi, yedide iki değerinde bir kısım ise Rumların hissesi i'tibar olunuyordu. Geri kalan yedide dört büyüklüğünde meblâğ 19'a taksim edilerek ortaya çıkan 19 payın biri tuzculara, ikisi İshak Paşa vakfına, sekizeri Gazi Evrenos vakfıyla avarız hanesi sistemine dahil civar köylere "hisse" olarak ödettiriliyordu.

Neticede, şu veya bu şekilde şehirde ve kazada yaşayan herkes, bu defterin tevzi'ine tabi' tutulmuş oluyordu. Ancak, büyük iki vakıf, civar köylerde yaşayan çiftçiler ve tuzcu veya kömürcü ameleler ile şehirde yaşayan Gayri-Müslimlerin vergi yükü, Selânik Müslümanlarına nazaran çok büyüktü.

1212 ta'rihli C.BEL 4291 numaralı defterin yekûnu 190,463 guruştur, ya'ni hem C.DAH 4017'e göre çok yüksek, hem 1207 ta'rihli belgede zikredilen 145,146 guruşluk defterinkinin raddelerinde. Bu defterde ödeyenler hakkında ma'lûmat verilmiyor. Ancak mukaddimesinde, kadı ("ma'rifet-i şer'") ile şehirde yaşayan toplulukların ileri gelenlerinin ("vücu-hı ehal'i") defterin tahririnde ortak mesai yaptıkları tasrih ediliyor. Bu insanların kimler olduğu tahmin edilebiliyor. C.BEL 4291 numaralı defterin düzenlediği 1212 senesine ait, Selânik kazasının "ulema' ve suleha' ve eimme ve hutaba' ve a'yan u eşraf ve ashab-ı alâka ve sair fukara' kullarının" bir zahire mübayaası ile ilgili önerileri bir mahzar olarak İstanbul hükûmetine arz olunmuştur.²³ Mahzarı unvan ve isim yazarak mühürleyenlerin vilâyet masraflarının tevzi'inde söz sahibi olanlarıyla büyük oranda aynı oldukları muhtemeldir.

İmza atanlar arasında şehrin kadısı yok. Fakat listenin başında ulema' geliyor: bu grup, üç müderris, sonra nakib ül-eşrafın kaim-makamı ile müfti, sonra beş hatip, bir şeyh ül-kurra, aralarına bir hatip daha alan sekiz imam, nihayet İshak Paşa vakfının mütevellisinden ibarettir. Ondan sonra 25 "ashab-ı alâka" geliyorlar; ya'ni a'yanlar, çiftlik sahipleri, mültezimler, belki de voyvodalar. Birçoğunun elinde farklı hukukî statüye tabi' olan toprakların olduğu, kendilerinin türlü menfaatlarının sayesinde türlü vazife ve unvanlarının olduğu beklenebilir. Bu kişilerin zahire mübayaası ile ilgili hususlarda önemli bir rol oynamalarıyla bu listede aldıkları mütamayız yer izah edilebilir. Çünkü ancak onlardan sonra Selânik livasının mütesellimi (ya'ni valî vekîli), gümrük emini, evlâd-ı fatihan zabıtı ile cizye muhassılı gibi önemli vazifeleri haiz adamlarla, sadece ismiyle mührü basan Yusuf-Bey-zade Seyyid Abd ür-Rahman²⁴ ve silihdar-ı hassa Seyyid İbrahim gibi

²³ C. BEL 3363: var. 3.

²⁴ Kapıcıbaşı olarak 5-N-1247 (7.II.1832) vefat eden Küçük-Yusuf-Bey-zade Abd ur-Rahman Bey ve oğlu hakkında bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicill İnalçik-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, c. 3, [İstanbul] (1311): 326.

kişilerden ibaret bir grup geliyor. Listenin sonunda 19 askerî zabıtın isim ile mühürleri geliyor.

Şehirde nüfuzun çoğunluğu olan Rumların ve özellikle Yahudilerin, hak ve çıkarlarını nasıl ve ne derece muhafaza edebildiklerini tahmin bile etmek zordur. Bu nev'-i mahzarlara mühür basmadıkları bu tür toplantılara iştirak etmedikleri veya başka bir şekilde seslerini duyurmadıkları anlamına gelebilir de, gelmeyebilir de. Her hal ü kârda listeyi imzalayan 71 insanla mollâ ve valî Selânik müslümanlarının ileri gelenleri idi. Onların sözü şehirde geçiyordu.

Üzerinde mutabakata vardıkları masrafların yekûnunun sonra şehrin avarız hanelerine taksim edildiği kuvvetle muhtemeldir.²⁵ Fakat salyane defterleri, hanelere taksim hakkında bilgi ihtiva etmemekte; bu veçhe ancak kadî sicillerinden öğrenilebilir. Salyane defterlerinin ihtiva ettiği ise, merkezî idarenin emrettiği tenkihler. Bu hususa sonra döneceğiz.

Şehir kethüdalığı

C.BEL 4291 numaralı defterin giriş kısmında başka bir husus da dikkat çekicidir. Düzenleyenler arasında ilk olarak "hâlâ şehir kethüdası Amiş Ağa"dan söz edilir. Bilindiği gibi Osmanlı hükûmeti, a'yanların nüfuzunu kontrol altına almak ve a'yanlığı bir devlet kurumuna dönüştürmek amacıyla özellikle 1774 barışından sonra birçok denemelere girişmiştir. Şehir kethüdalığı, bu teşebbüslerin başarısızlığı üzerine a'yanlığın yerine geçmek üzere 1786'da imparatorluk düzeyinde yaratılması istenen bir kurum idi. Oysa, şehir kethüdaları merkezî hükûmetin çıkarını etkili bir şekilde korumak şöyle dursun, taşra elitleri ile merkezî idare arasında bir köprü bile oluşturamamışlar. Bunun için şehir kethüdalığı 1790 yılında lağvedilmişti.²⁶

Bundan sekiz sene sonra şehir kethüdasının Selânik masarîf defterinin girişinde mümtaz bir yere sahip olmasının nedeni için hazır bir açıklama yok (hangi sebeple Amiş Ağa'nın ne adıyla ne şanıyla yukarıdaki mahzarın altında gözükmeyeceği de belli değil). Defter, şehir kethüdasının vazife ve fonksiyonları hakkında bilgi ihtiva etmemekle beraber, ona yapılan ödemeleri saymaktadır. Burada senelik ücret olarak aldığı 2,000 guruş, kurumun nispeten prestijli ve nüfuzlu olmasına delil sayılabilir. Defterin zikrettiği ve kethüdalara yapılan ödemelerden hangilerinin ona, hangilerinin valî kethüdası

²⁵ Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": passim, verdiği bilgilerden başka bkz. Ankara Millî Ktp., Manisa şer'îye Sicilleri 231: 222-220 (sayfalar arkadan doldurulmuştur. Söz konusu belge, vilâyet masraflarının tevzi'atla ilgili ve III-Ca-1207 tarihli bir fermanın sureti), 148-145 (böyle bir defter); 229: 45-48 (1205 senesine ait başka bir örnek).

²⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara (1977): 288-98. Şehir kethüdalığını lağveden ve Rumeli'nin orta ve sol kolları ile Anadolu'nun üç koluna gönderilen III-Ra-1205 (28.XI.-7.XII.1790) tarihli fermanın bir nüshası için bkz. BBA-OA, C.DAH 2265.

gibi bu unvana sahip olan başka me'murlara verildiği ise sarahatle bilinmez. Ancak, listenin son kısmında müteferrik kayıt ve harçlar arasında gözüken „kethüda efendiye ber mu'tad" 200 gurusluk masraf, şehir kethüdasına ait olduğu kuvvetle muhtemel.²⁷

C.DAH 4017 numaralı defterde ise, şehir kethüdası köprülerle özellikle Kara Irmak Köprüsünün²⁸ inşaatı ile ilgili meşgul görülüyor. Bu defterde ona 1,000 gurusluk bir ulufe gözükyor. Amiş Ağa'nın kethüdalıkla münasebetinin ise o seneye dayanıp dayanmadığı ise pek belli değil. Burada „Berber" lakabı ile tanınmış bir Amiş Ağa, müsadere yönetmekle vazifelendirilmiş bir kapucubaşıya şehir tarafından ta'yin edilmiş muhatap olarak geçiyor. Şehir kethüdasının faaliyetleri ise isim vermeden zikrediliyor.

Her nasılsa, kurumun sultan tarafından kaldırılmasından yüksek ücretli ve salâhiyettar bir şekilde devam etmesi, Selânik şehrinin ne derece kendi kendini idare ettiğine işarettir. Selânik'te şehir kethüdalığının Tanzimat öncesine kadar devam ettiği de biliniyor.²⁹

"Umur-ı vilâyet için sarfı muktezi"

İki defterin mukaddimesinde de bu ibare yer alıyordu: Buna göre, listeye dahil olan masraflar, lüzum ile vilâyetin işlerine mahsus olma şartlarını yerine getiriyordu. Ne gibi ödemeler bu çatı altında bir araya getiriliyordu? İki liste arasında mühim farklar var mı, varsa, neye isti'nat ediyor? "Umur-ı vilâyet" ibaresi nasıl kavramlaştırılabilir? Akla gelen sorular bunlardır.

Ekte tam metni tablo halinde verilen iki defterin kalemleri, tarafımca birkaç gruba ayrılmıştı. Gruplar, ödemenin amacına göre tertip edilmiştir. Böyle bir taksim, bir dereceye kadar keyfi ve sun'î olmağa mahkûmdur. Fakat sonradan yapılmış ve modern bütçe tekniklerinden mülhem bir tasnif, mümkün olduğu kadar kaynağın sözlerine sadık bir sınıflandırma benimserse o zamanki mantığın daha iyi idrak edilebileceğini düşünmekteyim.

²⁷ BBA-OA, C. BEL 4291: 2.

²⁸ Kara Irmak, muhtemelen Selânik'in batısında geç Osmanlı döneminde büyük bir mahallenin yeri olacak fayır tarafında akan bir su idi. C.BEL 4291'deki "Selânik civarında Kara Irmak fayırı ta'miri" buna bir delildir. Bkz. aşağıda n. ##. Belki de (daha zayıf bir olasılıkla) Yenice Gölü'nden Vardar nehrine ulaşan ve *Stielers Handatlas*'ta "Kara Azmak" olarak gösterilen su kastediliyor. Bkz. *Stielers Handatlas*, nşr. H. Haack, 10Gotha (1934-1936): paf. 53, D2. Bu çaya, O. Tafralı, *Topographie de Thessalonique*, Paris (1913): 22, eskiçağın Lydias nehriyle özdeşleştirerek "Mavronéri ou Karaschmac" der. Öbür tarafta, eskiçağın Haliacmon'una "Vistritsa ou Carassou" dendiğini kaydeder (a.g.y.).

²⁹ Ursinus, "Hane - rüüs": 37-38. Buna göre, şehir kethüdasının 1834 senesinde yarım yıllık ulufe, 6,000 Òr tutarında idi.

İmdadiye grubu pek problem yaratmamaktadır. Bu kaleme giren ödemeler, adları üzerinde valînin kapı teşkilâtını geçindirmek üzere yaratılan vergilerdir. Burada incelenen defterler barış yıllarına ait olduğu için sözkonusu vergiler imdad-ı hazeriye türüne girer. Askerî olarak sınıflandırılan ödemeler, doğrudan savunma ve savaşa hazırlıklarla ilgilidir. Çoğu zaman ödeme yapılan birliğin ordu-yı hümayuna, valînin kapısına veya kazanın kendi teşkilâtına tabi' olduğu müphemdir. Ancak genellikle kaza üstü bir ordu ile ilgili olması ya kesin ya daha muhtemeldir. Asitane me'murları grubu İstanbul'daki hükûmet tarafından ta'yin edilen, dışarıdan kazaya gelen ve Selânik'te devamlı bir görev üstlenen me'murlara yapılan masrafları kapsamaktadır. Buna göre, Selânik mollâsı, yeniçeri ağası tarafından gönderilen ve aylarca kazada kalan salma neferatı, azlolunan me'murlar veya valî, bu anlamda asitane me'murları. Oysa genellikle dışarıdan gelmeyen naip veya mahkeme kâtibi ile Selânik'e ancak uğrayan bir vezir bu gruba girmez. Mübaşiriye, bir fermanı tebliğ veya ikame etmek üzere Selânik kazasına uğrayan tatar, kapıcıbaşı veya kethüdalara yapılan ve çoğu zaman defterde de "mübaşiriye" olarak geçen ödemelerdir. Ağırlama grubuna, özellikle kadı veya valî gibi yüksek rütbeli me'murların "teşriflerinde" yapılan ziyafetlerde meydana gelen masraflar girer.

Bu ilk beş masraf türü, "ümur-ı vilâyetten" sayılmakla birlikte, doğrudan merkezî hükûmetten gönderilenlere yapılan ödemelerdir. Bu kabilden iki grup daha var: Kira ve menzil. Şehirde kiralanan emlakların, çoğu zaman dışarıdan gelenlere tahsis edildiği kesindir. Öte taraftan kirayı tahsil eden şahıs, büyük bir ihtimal ile Selânikli idi. Kira konusunda bu bakımdan belki bir çıkar dengesi varsayılabilir. Öte yandan menzil; kazaya ancak uğrayanlara hitap eden bir kurum idi.³⁰ Bir kazanın normal altyapısından da sayılan bu pahalı servis, aynı zaman çok yönlü su-i isti'mallara açık olduğu için aym derecede normal şikâyetlere sebep olurdu.

Kazanın kendi ihtiyaçlarını karşıladıklarından dar ma'nada "ümur-ı belde" kavramına giren masrafların başında, vilâyet me'murları'nın ücret ve maaşları geliyordu. Rum ve Yahudî cemaatlarının ileri gelenleri, naip, konakçı ve tabîî ki şehir kethüdası, başka birkaç görevliyle birlikte bu sınıfa dahil edilmiştir. Ancak yarı askerî mahiyeti dolayısıyla bekçiler ayrı bir kategoriye teşkil eder. Paşa konağı, buz kuyuları veya köprüler gibi farklı altyapı yatırımları da kendi başına bir kategoridir. İki grup da, masrafların finansmanı ile alâkalıdır. Birincisi rüus'tur: Bu ta'bir, burada ma'lûm "küçük vazifelilerin

³⁰ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *AÜDTCF Dergisi* 28 (1970 [1977]): 339-368; Colin Heywood, "The Ottoman *menzilhane* and *ulak* System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920; Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, nşr. Osman Okyar, Halil İnalçık, Ankara (1980): 179-186; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1981): 123-132.

tevcih ve vazifesi"³¹ anlamına gelmiyor. Burada kastedilen, tevzi'deki hisselerini ödeyemez duruma düşmüş olan veya borçlarını tesviye etmemekte direnen yerlerin masraf hisselerinin geri kalan mükelleflere dağıtılmasıdır.³² İkincisi ise faiz'dir: Acil bir ödeme yapabilmek için sarrafa borçlanmış kaza, bundan kaynaklanan kredi faizini tevzi'e dahil eder. Son nev'-i masraf, defteri tertip ederken ödenmesi gereken harç'lardır. Yerel me'murlara irat olan bu paraları da kazanın kendisi için yaptığı ödemelerden sayıyorum.

Eksik görünen, Cezar'a göre masarif-i vilâyet defterlerinin ortaya çıkmasına sebep olan dar anlamda avarız vergileridir. Bu, aslında defter tertibindeki kurumsallaşmanın bir netice ve işaretidir. Çünkü merkezî hükûmete ait olan resimleri ihtiva eden avarız ve nüzul defterlerinden mahallî ödentilerine mahsus defterlerin ayrılması masarif-i vilâyet sektörünün gelişmesini sonuçlandırıyor.

Tablo 1

SELÂNİK'TE TÜRLERE GÖRE MASARIF-I VİLÂYET

	C.DAH 4017		C.BEL 4291	
	guruş	yüzde	guruş	yüzde
İmdâdiye	1076	3.14	16078	8.49
askerî	4233.95	12.38	8282	4.37
asitane memurları	5422625	15.85	30334.5	16.01
mübaşiriye	5886.35	17.20	13692	7.23
ağurlama	1010.375	2.95	1706	0.9
kira	1190	3.48	7348	3.88
menzil	1189.575	3.48	49823	26.29
vilâyet memurları	5884	17.20	3693	1.95
bekçiler	66	0.19	1383	0.73
altyapı	4216.05	12.32	13340.25	7.04
ruus	3638.5	10.64	30339	16.01
faiz	0	0	7750	4.09
harç	400.5	1.17	5710	3.01
Toplam-	34213,925	100	189478,75	100

Tablo 1, iki defterde masrafların gruplara göre dağılımını gösteriyor. Toplamlar, defterlerde gösterilen meblâğlardan biraz farklıdır: C.DAH 4017'de 34,229 Òr, C.BEL 4291'de ise 190,463 Òr yekûn olarak hesaplanıyor. %1'den az olan bu farklar, ehemmiyet arzetmiyor. Şekil 1, tablo 1'in içerdiği guruş

31 Nejat Göyünç "XVI. Yüzyılda Rûs Ve Önemi", Tarih Dergisi 17, 22 (1968 [1969]): 17-34; Mübahat S. Kütükoğlu, (*Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*), İstanbul (1994): 255-257.

32 Ursinus, "hane - rûs": 39-40. 19uncu yy'a ait olan bu bilgi C. BEL 4291: 1'deki anla-tım tarafından desteklenmektedir.

meblâğları görüntüye çeviriyor. İlk bakışta bile menzil masraflarının önemi belli oluyor. C.BEL 4291'deki bu kalem, beygir ("bargîr") kiralari gibi birçok küçük meblâğların yanında Selânik'in civar menzillerinden Kilisalu (Profÿtÿs)³³ ile Gölge (Pyrgos)³⁴ menzilhanelerine yapılan toplam 17,500 gurusluk yardımlar ("imjadiye"), şehirde görevlendirilen konakçı Osman Ağa ile mekkâri-başına 5,900 gurusluk ücret ve "imjadiye"lerden ibaret idi. En önemli yekûn ise, 20,000 gurusluk "menzil refi bedeli"dir. Bu ödemelerin anlamı nedir? 1003 (1594/5) senesinde Selânik'in menzil olmadığı bilinmektedir.³⁵ Büyük bir ihtimal ile bu durum, 18inci yüzyılın başında da değişmemiştir.³⁶

"Menzil refi" ta'birini harfi harfine anlamak mümkün ise, 1212'de kaldırılmış bir ara bir Selânik menzilhanesi mevcut idi. Bir ihtimal ise, "menzil refi"nin 18inci yüzyılın sonunda artık teknik bir terim olarak menzil işlerini, mevkufat kalemine karşı sorumlu bir mekkâribaşına bırakılmış olmasını kavramlaştırdığıdır. Her ne ise, Selânik'te yüksek rütbeli misafirler bir konakçının hizmetinden yararlanabilirken resmî görevle geçen tatar ve ulaklar, at ve beygir ihtiyaçlarını mekkâribaşında giderebiliyordu.³⁷

33 Langaza veya Ayvasıl Gölü (Limny Korónia) ile Beşik Gölü (Limny Vólvÿ) arasında olan Kilisalu, Elasonos'un doğusundaki Tsaritsani ile (Hans-Jürgen Kornrumpf, *Territoriale Verwaltungseinheiten und Kadiamtsbezirke in der europäischen Türkei (ohne Bosnien und Ungarn): Ein Versuch*, Stutensee-Fr. (1995): 107) karıştırılmamalıdır. Bkz. Eberhard Krüger, *Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Berlin (1994): 242, 761. Tam yeri için bkz.: Stielers Handatlas: paf. 53, E2.

34 Türkçe Gölge veya Köleke/Küleke olarak bilinen ve Rumca Koulákia denilen yer hakkında bkz. Krüger, a.g.e., 39, 454, 767.

35 Heywood, a.g.m.: 185, n. 7. Rumeli sol kolu, o zaman Kilisalu, 4 yol saati sonra Langaza (Längadás), 6 yol saati sonra Gölge üzerinden doğudan batıya gidiyordu. Güzergâh, Selânik'in batı kenarından geçiyordu. Heywood'un kaynağı olan KK 2555 numaralı defterin ilgili varağı 9b'nin tıpkıbasımı, başka bir makalesinin çerçevesinde yayımlanmıştır: "The Via Egnatia in the Ottoman Period: The *menzilânes* of the *Sol Kol* in the Late 17th/Early 18th Century", *The Via Egnatia under Ottoman Rule: 1380-1699*, nşr. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon (1996) [Halycon Days in Crete; II: A Symposium Held in Rethymnon, 9-11 January 1994]: 129-144, burada s. 142. Güzergâh bu makalede de anlatılıyor: bkz. s. 132.

36 1128 (1715/6) senesinde bir araya getirilen bir menzil mübayaası defterinde ancak bir "menzil-i Arablu der kurb-ı Selânik" geçiyor. Bu menzilin mübayaası Selânik kazasında gerçekleştiriliyor. Bkz.: BBA-OA, MM 3373: 74-75.

37 Bu uygulamanın bir maksadı, menzil hizmetini izinsiz kullanmak isteyenlere (özellikle yerel iktidar sahiplerinin adamlarına) kapatmak veya en azından kullanmalarından kâr elde etmek idi. Mekkâribaş hayvanları isteyenlere kiraliyordu fakat resmî ulaklara her zaman at bulundurmamak mecburiyetindeydi. 18inci yy. boyunca bu sistem ile alışagelmış menzil kurumu yan yana denenmekteydi. Bkz.: Heywood, "menzilhane and ulak": 182-183; Özkaya, a.g.m.: 354-357 (müellif, mekkâribaşına burada "kiracıbaşı" der). Gerçekten,

Menzili kapatmak ve işleri bir mukataa çerçevesinde kazanca dönük çalışan mekkâribaşına devretmek,³⁸ menzili finanse etmek zorunda olan kazayı aslında bu yükten kurtarmak gayesini de taşıyordu. Bu gayeye Selânik örneğinde ulaşılmadığı bellidir. Kazanın halkı, Selânik'in doğu ve batısında iki menzile para yetiştirmek ve şehre yerleştirilen bir mekkâribaşına (nispeten mütevazi) bir imdadiye ödemek zorunda kalmakla kalmadı; üstelik Selânik'in menzil olmaması için 20,000 guruşluk bir bedel veriyordu.

Buna C.DAH 4017 defterinin temsil ettiği tevzi' tipindeki ödemeyi eklemek gerek. Bu, ilk bakışta mütevazi' bir meblâğ gibi gözüküyor. Fakat buna vilâyet me'murları kalemine ithal edilmiş 2,500 guruşluk bir tutarı ilâve etmek lâzım. Bu tutar, menzil hizmetinin bir kısmını üstlemiş konakçının ücreti idi. Nihayet yüksek rütbeli misafirler ve bi'l-hassa vezirler için kiralanan emlak da benzer bir masraf türü idi.

Ve'l-hasıl menzili olmayan Selânik, Osmanlı kazalarının çoğu gibi, menzilin yarattığı yükü pekalâ hissetmiş olacak.³⁹

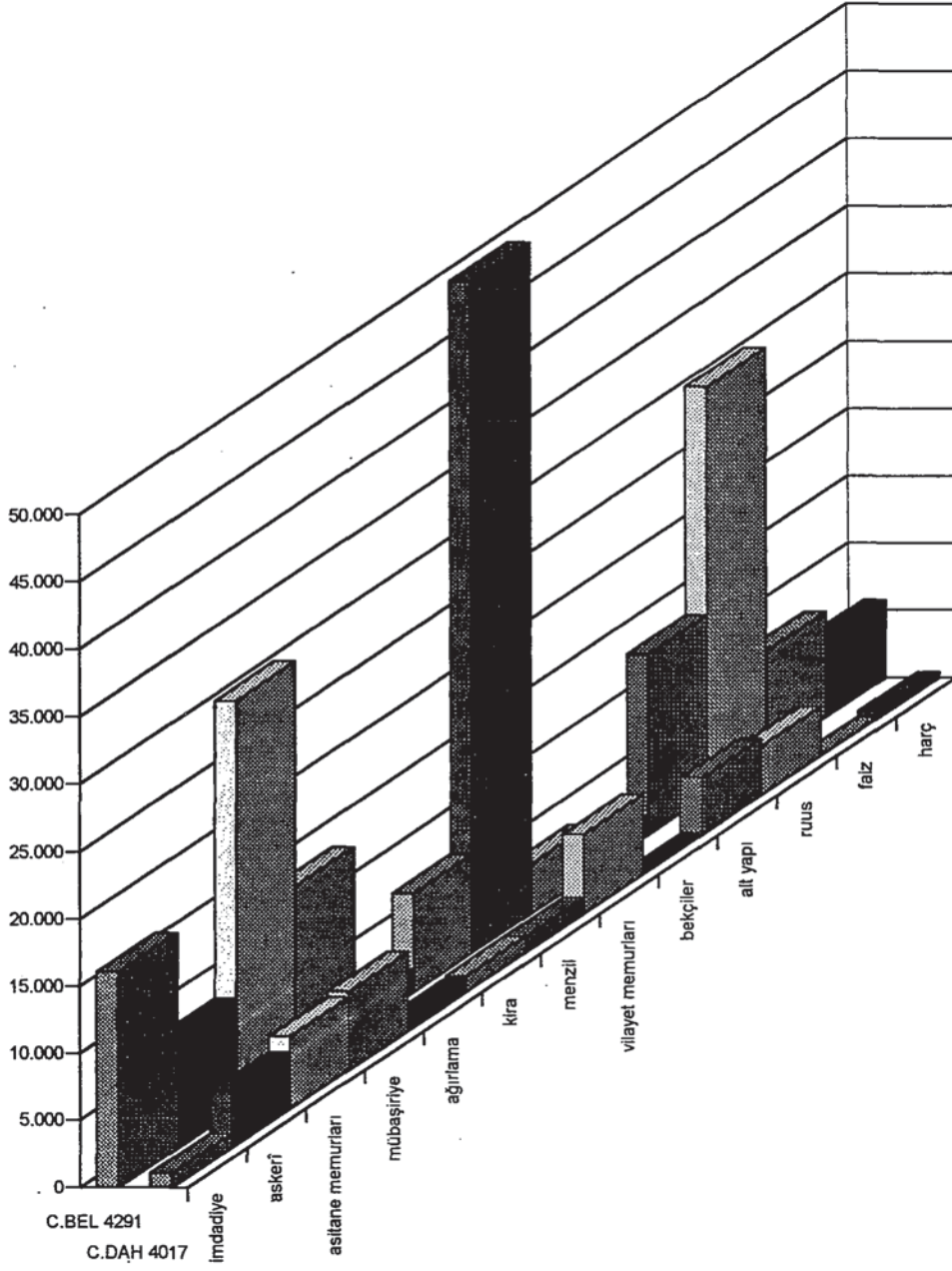
C.BEL 4291'nin ikinci büyük kalemi, asitane me'murlarına yapılan ödemeler. Sıralamada değilse de, oran olarak bu nev'-i masraf C.DAH 4017 defterinde benzeyen bir rol oynuyordu. Asitane me'murlarına verilen paralar bütün masarif-i vilâyetin C.BEL 4291'de %16.01, C.DAH 4017'de %15.85'idir.

"mekkâri" burada hukukî bir terim olarak "mülk [kiralık] yük atı" anlamına gelmektedir. Bkz: Heywood, *menzillânes of the Sol Kol*: 136.

38 1108 (1696) tarihli menzil reformunun ana hatları için bkz: Heywood, *menzillânes of the Sol Kol*: 134-136.

39 C.BEL 4291'de "menzil mirîsi tahsiline me'mur çavuş-başı çukadarı Velî üd-Din Ağa'ya hizmet-i mübaşiriye ve tekmil-i mirîycün ve ücret-i bargîr"ye verilen 1,533 guruşun bir bölümünü de buna eklemek lâzım. Menzil masraflarının tevzi'lerdeki rolü hakkında bkz. Radusev, a.g.m.: 87-88.

Şekil 1

MASRAF TÜRLERİNE GÖRE C.BEL 4291 İLE C.DAĞ 4017

Yakından bakılırsa, önemli farklar ortaya çıkıyor: C.BEL 4291'de ödemeler büyük nispette valîye ve valînin kapısma mensup kişilere gidiyor. 28507,5 Òr valî ve kapıhalkının ileri gelenlerine ödeniyordu. Selânik 1212 senesinde önce Mustafa Paşa'nın,⁴⁰ sonra Ebu Bekir Paşa'nın valîliğini gördü. 1250 Òr Selânik kadısma verilmişti. Geri kalan tutarlar, önemsiz idi.

C.DAH 4017 numaralı defterde ise, asitane me'murlarına yapılan ödemeler daha çeşitlidir. Şehre gelen Mısır valîsi Haccı Salih Paşa,⁴¹ müteferrik tutarların yanında muntazamen 100 guruşluk bir mahiye verilen Selânik kadısı ile yeniçeri ağasını salmasıyla gezen neferat belli başlı alıcılar idi.

Kaza dışına giden başka önemli bir kalem, imdadiyeler. C.BEL 4291'de bunlar iki grup olarak ele alınabilir: Bir tarafta, imdad-ı hazeriye nev'inden ve valîlere yapılan ödemeler ki onların meblâğı (3,898 Òr) çok mühim değildi. İkinci grup, 12,180 Òr ile daha ağır bir yük oluşturuyor. Bu, padişahın fermaniyle buyurulan 870 ağacın kesilmesi ve nakledilmesine harcanan paralara "taraf-ı vilâyetde virilen imdadiye"ler idi. Burada "imdadiye" kavramı "vilâyet" kavramı kadar belirsizdir. Akla yakın bir izah, kazanın kereste te'mini ile görevlendirilen valînin imdadına yetiştiği (veya yetiştirildiği) yönünde olabilir. Bu, ödemeye şeklen imdadiye olarak tavsife şart olan mahallî bir nitelik verirdi. (C.DAH 4017'de hiçbir masraf kalemine "imdadiye" denmez. Bu gruba dahil ettiğim ödemeler, benzeyen bir kereste işine harcanan paralardır.)

Mübaşiriyeler iki defterde önemli bir yere sahiptir; hattâ C.DAH 4017'de bütün masrafların altında bir tutarıyla (vilâyet me'murlarına çok az farkla) en önemli masraf türüdür. Şimdiye kadar iki tip defterin içerdiği masraflar arasında belirli farklılıklar gözlenebilirken, bu kalemdede (ve müşâbih harcamalar ihtiva eden ağırlama kaleminde) hangi ödemenin hangi sebeple hangi tip tevzi'ine dahil edildiğini anlamak zor. Burada belli bir kaide varsa, çok sarih değildir.

Kazanın askerî masraflarında ise, defterler arasında farklılıklar yine gözlenebilir. Bu tür harcamalar, iki defter barış zamanında tertip edildiği için

40

Büyük bir ihtimal ile Felik ve Perişan lakaplarıyla tanınmış ve 1213 (1798/9) vefat eden Mustafa Paşa. Bkz. Mehmed Süreyya, *S-O*, c. 4, [İstanbul] ([1315]): 456. Burada Selânik valîliği 1210-1211 senelerine ta'rihlendiriliyor. III-C-1210 (2.-10.I.1796) ta'rihli Selânik mutasarrıflığına ta'yin belgesi için bkz.: C.DAH 743. Selefi Vezir Ferhad Paşa'nın başı, Vodine (Édhessa) kaza'sının mübayaası yüzünden hükümetle belâya girmişti. Vezir, başkente verilecek buğday miktarını azaltmağa çalışan ve galiba mübayaacıyı da taraflarına çekmeğe başarmış olan Vodine a'yanı ile mahkeme baş kâtibine karşı mülâyim davramakla itham ediliyordu. Bkz.: C.BEL 7245 - belge, 9-R-1210 (24.X.1795) ta'rihini taşıyor.

41

Mehmed Süreyya, *S-O*, c. 3, [İstanbul] (1310): 209.

çok büyük yekûnlara ulaşmaz. C.BEL 4291'deki ödemeler, kaza dışından gelen birlik ve kumandanlara yapılmakla beraber, kazanın sahil güvenliğine mahsus harcamalardan ibaret. C.DAH 4017'de ise büyüklü küçüklü birçok ödeme mevcuttur. 3,000 Òr ile nispeten önemli ve 36 cemaatinin İstanbul'daki kasasına yapılan bir kalemden sarf-ı nazar, bütün paralar yine doğrudan kaza emniyeti ile ilgilidir: Kalyonlara konulan muhafızlar, kal'e ta'miri, eşkıya üzerine gönderilenler ile sahil güvenliği harcamalara sebep olan konulardır.

Selânik'te "rüus" olarak bilinen fakat öbür yerlerde genellikle tevzi'hane denilen masraf kategorisi, özellikle C.BEL 4291'de mühim bir yere sahiptir. Birçok kalemden, daha önceki tevzi'lerde hisselerini ödeyemeyen mükellef grupların borçları ile (bir vak'ada) toptan bir şekilde bir tevzi'de karşılanmayan bir meblâğ tasfiye olunuyordu. Bundan yararlanan mükellefler arasında Evrenos-zade Mehmed Emin Bey,⁴² Kesendire (Kassándra) yarımadasının halkı, Aynaroz (Athos) manastırlarının rahipleri, Sidre-Kapısı (Madenochória) ma'den köyleri, sultanî korunun orman köyleri ile aralarında Portariye olan bazı köylerin reayası idi. Ba'zen pek belli olmayan, burada söz konusu kazaca üstlenilen meblâğların hangi tevzi'ye veya tevzi'lere ait olduğudur. Büyük bir ihtimal ile ancak masraf-ı vilâyet tevzi'lerinden kaynaklanan borçlar bu şekilde ödeniyordu. Oysa zaman zaman defterin kaydı belirsiz veya müphem oluyor. Meselâ "ba evamir-i alîye varide olan tekâlif-i vilâyet masrafları", birçok âdetten olan harcamaları da içeren bu tip defterlere çok uygun bir tavsif değildir.

C.BEL 4291 numaralı listede faizlerin büyük kısmı da (7,750 guruşluk yekûnun 7,500 guruşu) rüus borçları ile ilgilidir. Defterdeki kayıt, "rüusdan tahsil olunacak mebalîğe sarrafa virilen nema"dan söz ediyor. Yine, hangi tevzi'in kastedildiği belli değildir. Sarraf yasal faizle iktifa etmişse, kredi tutarı 50,000 ile 75,000 guruş arasında idi. Bu yekûn, ne C.BEL. 4291'deki rüus borçlarının tümüne, ne de tek bir kalemine uymamaktadır.

Buna karşılık, C.DAH 4017 numaralı defterde, faiz ödemeleri yok. "Rüus" harcamaları ise, kazanın "rüus tahsildarlarına" olan borçlardan ibarettir. Burada gruplarından söz edilmiyor; ya'ni tahsildara verilen, fon olarak maktu'attan veya imdadiyelerden birilerinin ödemediği bir meblâğ değildir. Defterin kayıtları hakikatı aksederse, daha önce tevzi' edilip de parası denkleştirilmeyen önceki tevzi'lerin bakisi burada bir daha tevzi' edilip nihayet ödenmektedir.

42

O senelerde halâ büyük vakfını kontrol eden ve Yenice-i Vardar'm (Giánnitsa'nın) ileri gelenleri olan bu aile hakkında bkz.: *TDVİA XI* 539-541 (mad. "Evrenosoğulları", Fahamettin BA;AR). Punda ve Galâni köylerinin vergi borçlarını tasfiye etmek için 700 Òr verilen Seyyid Mehmed Emin Bey de muhtemelen aynı kişidir.

Kaza içinde harcanmış önemli bir masraf kategorisi, altyapı yatırımları. İki defterde birbirinden farklı yatırımlar sayılmaktadır. C.DAH 4017 belli bir ağırlık Vardar Çayı ve Kara Irmak üzerinde köprü inşaatına verilmiştir. Ancak bundan başka şehrin Rumları tarafından işletilen zindan,⁴³ ve var olan binaların döşeme, ta'mirat ve temizlenmesi harcamalara sebep oluyordu. C.BEL 4291'de yine zindan için Rumlara 100 Òr veriliyordu. Mefruşat ve ta'mirat da önemli bir rol oynuyor. Farklı bir şey ise, toplam 5,639 guruşun sırf paşa sarayına⁴⁴ harcanması idi. Yukarıda değinilen kereste nakli, 4,255 guruşluk meblâğı ile pahalı görünen bir yolun küşadına sebep olmuştu. Geri kalan ödemeler daha küçük çapta idi. Yine de buz kuyularından, su yollarına, bir şehir kapısında lağım tathirine ve Çayır'ın ta'mirine⁴⁵ kadar değişik işler bu tür harcamalara sebep oluyordu.

Vilâyet me'murlarına ödenen paralar, bir bakımdan bir istisna teşkil ediyor: Bu kalem, C.DAH 4017'nin ihtiva ettiği meblâğın C.BEL 4291'dekinden yüksek olduğu tek masraf türüdür. Bu, biraz yanıltıcıdır. Çünkü C.DAH 4017 numaralı defterin saydığı bu kategoriye ait masraflar arasında, daha önce zikredildiği üzere, konakçıya giden 2,500 Òr var. Bu kalem 5,884 guruşluk meblâğdan düşürülürse onun seviyesi (mutlak rakamlarla ifade edilirse) C.BEL 4291'inkinden aşağıya iner. Belki de C.BEL 4291'de öbür deftere göre çok daha yüksek harçlar, vilâyet me'murlarına yapılan bir ödeme olarak görülebilir; ancak bu konuda kesin ma'lûmatımız yok.

Harcamalardan faydalanan öbür me'murlar, C.BEL 4291'de, Rum ve Yahudî cemaatlarının vükelâsı, bir zaim, İstanbul'a gönderilen bir kurye, buz çuvalları için çok küçük bir meblâğ alan bir mütesellim, muhtesip, naip ve nihayet (daha önce değinildiği gibi) 200 Òr alan şehir kethüdası idi. C.DAH 4017 numaralı defterde tevzi'den para alan yerel me'murlar çoğu zaman aynı görevliler. Fakat aldıkları miktar daha azdır. Şehir kethüdası 2,000 Òr yerine 1,000 Òr, Rum ve Yahudî vükelâsı 300 Òr ve 350 Òr yerine 175'er Òr alırlar. Fazla alan mütesellim: buz çuvallarına giden çok cüz'î ödemedi başka 200 guruşluk buzla 1,440 Òr değerinde saman alır. Para verilen diğer me'murlar,

⁴³ Bu hapsin yeri, büyük bir ihtimalle, eski (bkz. Heath W. LOWRY, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478", *Studies in Deftology: Ottoman Society in Fifteenth and Sixteenth Centuries*, İstanbul (1992): 65-100, burada s. 83 [= *Díptycha* 2 (1981): 254-293]), küçük ve merkezî Kadı Abd-ullâh Mahallesinde idi. Bkz. Vasílys Dymyriadys, *Topographía tÿs Thessalonikÿs katà tÿn epochÿ tÿs tourkokratías: 1430-1912*, Thessalonikÿ (1983): 132-133 (mahalle için), 429 (zindan için).

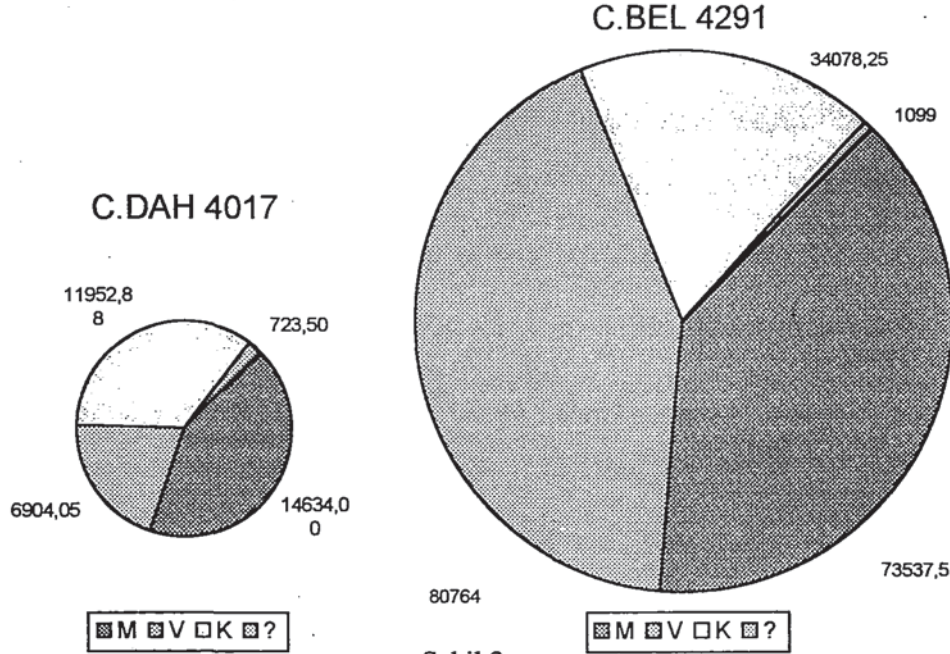
⁴⁴ O ta'rihlerde Hamza Bey Camii'nin yanında bulunması muhtemel. Bkz. Dymyriadys, a.g.e., 410.

⁴⁵ Herhalde şehir surlarının batısında olan ve 19uncu yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli bir mahallenin arazisi olacak fayır (Livádhi) tarafları. Mahalle hakkında bkz. Dymyriadys, a.g.e., 235-238. Neyin ta'mir edildiği ise belli değil.

yine bir kurye, subaşı, muhtesip ile muhızırbaşdır. Bekçiler için harcanan yekûn ise, iki defterde de çok küçüktür.

Sonuç olarak, burada birer defter örneğiyle incelenen iki tevzi' tipi arasında, harcama strüktürüne göre tespit edilir bir fark mevcuttur. Gerçi, "ümur-ı vilâyet için sarfı muktezi" olarak listelere geçirilen ödemelerin tam hangi mahallî ihtiyaca cevap verdiği her zaman belli değil. Fakat C.DAH 4017'de, bir harcamanın kazanın çerçevesinde bir maksat için kullanıldığı daha sık vaki'dir. C.BEL 4291'de ise, meselâ "paşanın" ya'ni valînin rolü çok mühimdir. Ona verilen imdadiyeler, şahsına ve kapısına ödenen ücret ve bedeller, sarayına harcanan paralar toplanırsa, bu defterde ümur-ı vilâyetin hakikaten çoğu zaman valî işlerinden ibaret olduğu ortaya çıkar.

Bu intiba', yakından incelendiğinde ispat edilebilir. Bunun için bütün harcamalara tek tek bakılarak üç kategori teşkil edilmiştir. "M" rümuza ilk kategori, doğrudan sultanın emri üzerine merkezî idarenin bir maksadına, Selânik kadısı dahil olmak üzere merkezî idare, ordu veya bahriye mensuplarının cebine, ya'ni bir anlamda merkez hazinesine, yapılmış ödemeleri şamilir. "V" rümuza ikinci kategori, dar anlamda vilâyet ya'ni eyalet veya liva/sancak seviyesine yapılan harcamalardan ibarettir. "K" rümuza, kaza ve kazada yaşayan fert veya cemaatlar için yapılan ödemelerin kategorisini temsil etmektedir. Nihayet "?" rümuza, verilen bilgi üç kategoriden birisine dahil etmeğe yeterli olmayan ödemelere aittir.

ALICILARA GÖRE İKİ DEFTERDE MASARİF-I VİLÂYET

Şekil 2 iki defterin arasındaki boyut farkıyla iki tevzi'de ödemelerin üç kategoriye dağılımını göstermektedir. V ile K kategorilerinin nispi önemi, iki defterde ikişer katlı büyük bir fark gösterir: V harcamaları, C.DAH 4017'de %20.18, C.BEL 4291'de %42.62'dir; K harcamalarında yüzdeler 34.94 ve 17.98 oluyor. Buna karşılık, M kategorisi, her ne kadar farklı harcamaları içerirse de, ikisinde toplamın %40'ı civarında bir orana sahiptir (C.DAH 4017: %42.77; C.BEL 4291: %38.82).

Cezar, defalarca değinilen çalışmasında, tevzi' kalemlerinin kime ait olduğu ve merkezî bütçeyle ilgisi soruların karışıklığına işaret etmiştir. Ona göre, bu karışıklık defterin tertibinde su'-i isti'maları kolaylaştıran en önemli faktörlerden birisiydi.⁴⁶ Defter düzenlemesini emreden fermanlarda,⁴⁷ salyane defterleriyle beraber arzolunan mahzarlarda,⁴⁸ nihayet defterlerin mukaddimelerinde de belirsizlikler ve karışıklıklar devam ediyor. Sözgelimi C.DAH 4017'nin giriş kısmı, listesi çıkarılan ödemeleri "taraf-ı vilâyet için sarf" olunan "tekâlif-i örfiye ve şakka" olarak tanımlıyor. C.BEL 4291'in harcamaları ise "vürud iden mübaşiranın harc-ı rahına ve Selânik valîlerinin daire-i âlîyeleri ve konak kiralari ve sair ümur-ı vilâyet için sarfı muktezi

⁴⁶ Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 95-99.

⁴⁷ Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": ek 1, 7, 11, 17, 18 (s. 121 ile 142 arasında) buna misaldir.

⁴⁸ Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": ek 9, 10, 12 (s. 129 ile 133 arasında) bunu örneklendiriyor.

mebaliği" imiş. Bu ta'rifler iki defterin ne ortak ne de farklı yanlarını izah etmeğe yaramaz.⁴⁹

Belki bu belirsizliğin nedenini, defterlerin mahiyetinde aramak lâzım. C.DAH 4071'nin mukaddimesinde verilen tanım, hukuken bir zaman istenilene daha yakın olsa gerek: vilâyet bazında tarhedilip vilâyet idaresine harcanan ve prensipte olağandışı hattâ kuraldışı olarak kabul edilen vergiler. Böyle kaba ve müphem bir tanımın, C.BEL 4291'nin saydığı kalemlerle artık herhangi bir ta'rife haceti olmayan "sair ümür-i vilâyet icün sarfı muktezi mebaliği" içereceği normaldir. Başka yerde karşılanmayan masrafların tekâlîfe dönüştürülüp deftere dahil edilmesinin yolunu aramak hem İstanbul'daki idare, hem a'yanlar, hem şehirde nüfuzu olan kişi ile gruplar için cazip, ba'zen de kaçınılmaz olmalıydı.

İstanbul hükûmeti için bu, nispeten kolay idi. Her zaman valî veya mutasarrıfı ferman ile görevlendirebilen merkezî idare, böylece bir masraf kaleminin bir şekilde masarif-i vilâyetine ithalını sağlayabiliyordu. Örneğin, mekharibaşısı ile menzil ile ilgili kalemlerin bu şekilde burada incelenen defterlere girdiği tahmin edilebilir.

Kaza seviyesinde hareket eden yerel güçler ise, belirli bir harcamanın öteden beri masarif-i vilâyetlerden olduğunu iddia edebildiler. Selânik kadısının ağırlamasının ne derece "âdet-i belde" olduğu C.BEL 4291'de sorun olmuştur.

Böyle her türlü menfaat ta'kibine açık bir yapının yol açtığı düzensizliği, 18inci yüzyıl Osmanlı taşra idaresinin bünyesine hakim olan zaaf pekiştiriyordu. Timar sistemi olarak bilinen toprak idaresinin çöküşü tarafından yaratılan boşluk ve istihaleler, uzun zamandır münakaşa konusudur.⁵⁰ Taşrada vakıflar, a'yanlar, mukataaya yatırım yapanların rolü üzerinde duruldu,⁵¹ yüksek rütbeli idarecilerin kapılarının gelişmesi ve

49 "tekâlîf-i örfiye ve şakka" soyut ve ta'rih dışı bir İslâm mefhumu içinde izah edilememesi yer yer bu tür vergilerin inkâr edilmesine bile yol açmıştır: Ziya KAZICI, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul (1977): 156-161, bi'l-hassa s. 157. Bu tür vergilere Osmanlıların devlet yapısına yerleştiren bir yorum için bkz.: Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337, burada s. 317-327.

50 Son önemli katkı: Karen BARKEY, *Bandits and Bureaucrats : The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca, N.Y. (1994).

51 XVIII. yüzyıla son kuşbakışı anlatım: Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, nşr. Halil İnalçık, Donald QUATAERT, Cambridge, New York, Melbourne (1994): 637-758, burada s. 658-673, 710-717. Balkanlar'daki gelişmelerin özeti için; Gilles VEINSTEIN, "Les provinces balkaniques, 1606-1774", *Histoire de l'Empire ottoman*, nşr. Robert MANTRAN, Ligugé, Poitiers (1989): 287-340, burada s. 323-334.

ehemmiyetine tetkikler hasredildi.⁵² Bildiğim kadarıyla pek incelenmemiş olan, bütün bu transformasyonların vilâyet bürokrasisine te'sirleridir. Eyalet ve sancaklarının malîye kalemleri hakkında bilinenler,⁵³ bunların daha çok timar ve zeamet idaresine tahsis edilmiş olmaları yönündedir. Onsekizinci yüzyılda ise hangi fonksiyonları yerine getirdikleri ve nasıl işledikleri pek bilinmiyor.

Masarif-i vilâyetin vilâyet seviyesinde değil, kaza seviyesinde tarh edildikleri ve yine vilâyet defterdarlığı tarafından değil, İstanbul bürokrasisi tarafından denetlendiği, vilâyetlerin müessir bir malî idareye sahip olmadıklarına delildir. Var olan muhasebecilerin, sık sık değişen valî kapılarına bağlı çalıştıkları muhtemeldir. Kurumsallaşma derecesinin çok yüksek olmadığı bellidir. Taşrada murakabeyi paşalara bırakmakta çıkarı olmayan İstanbul bürokrasisiyle kaza ve şehirlerin zımnen aynı istikamete hareket ettikleri tahmin edilebilir.

Uzaktan ve sonradan denetim

Kaynaklar, bu varsayımı te'yid eder mi? Burada incelenen defterler, salyane defterleri olduğu ve üzerlerinde Rumili defatiri nazırının⁵⁴ "tenkih ve tenzil ve muktezası ifade"lerini⁵⁵ taşıdığından bab-ı defterinin görüşlerini çok iyi aksediyor. Çünkü kontrol eden me'mur, müdahalelerine kısaca gerekçeler verdiği için burada bir tek kişinin gösterdiği tavrı net bir şekilde görmek mümkün.

Nazırların yaptığı şey, defterleri kritik bir okumaya tabi' tutarak kusurlu bulunduğu kalemlerin üstüne surhla şerhler yazmak, altına kuraldışı saydıkları masrafın tümünü veya bir kısmını tenzil etmek, ya'ni düşürmek idi. C.DAH 4017 defterinin sonunda ortaya çıkan meblâğlar da bir protokol halinde gösterilmektedir. Bu defteri gözden geçiren me'murun şerhlerinde, tenzil edilen meblâğın kimden geri alınacağı da yazıyor (sadece parayı alan yeniçeri olduğunda "her kim ekl eylemiş ise" diye yazarak müphem bir formüle başvuruyor).

Nazırların şerhleri, bir harcamayı kuraldışı saymak için esasen üç nev'-i sebep veriyor: Bir harcama ya tamamıyla gayrı meşru', ya da meblâğı fazla

52 Kapılar ve intisap, özellikle Rifa'at Ali ABOU-EL-HAJ'ın dikkatini çekmiştir: *The Rebellion of 1703 and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden (1984).

53 İsmail Hakkı UZUN†ARİLİ, *Osmanlı Devletinin Merkez Ve Bahriye Teşkilâtı*, 2nci baskı, Ankara (1984): 327-331; Cornell H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli; 1541-1600*, Princeton, NJ (1986): 313-314; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 45-59.

54 Vazifenin bu adı, C.BEL 4291 zeylinde bulunan buyuruldusunda kullanılmaktadır.

55 Bu ibareler için aynı yere bkz.!

yüksektir, ya da muhasebede şekil hatâsı vardır. Birincisi kategoriye "hilâf ve fasid" masraflar olarak girenler arasında, ancak şeriata ve kanuna (ikisi için "şer" ta'biri kullanılmaktadır) aykırı görülen değil, ayrıca nazırların yerel âdet nosyonu ile çelişen ödemeler de var. Kalemleri umumiyetle "fahiş" olarak nitelendirilen ikinci kategoriye giren masraflar, ya önceki yıllara ait defterlere bakılarak ya da nazırın kendi sağduyusuna güvenerek herhangi bir ölçek zikretmeden vardığı kanaata göre tespit edilmiştir. Bu muhasebede kullanılan metotların ilkelliği sebebiyle şekil hatâsı olarak sadece bazı harcamaların mükerrer listeye ithalı, nazırların dikkatini çekebildi. Ba'zen onların da o kadar dikkatli çalışmadıkları belli oluyor. Meselâ C.DAH 4017'de konakçı Tahir Ağa'ya iki kere ödenilen ramazan "yevmiyesi" tekrar olduğu gerekçesiyle tenzil olundu. Oysa, burada söz konusu olan bir kâtip hatâsıdır: ramazan iki def'a gözükürken, cemazi'l-ahır mahiyesi yoktu.

Bundan başka, C.BEL 4291 numaralı defterde 18,247 guruşluk bir meblâğ, "meşkûk olmağla ... şimdilik tenzil olundu". Demek ki, burada bir hesabın muvakkaten bloke edilmesine benzer bir muamele sözkonusudur. Defterlere bakılırsa tenziller buna göre şöyle özetlenebilir:

Tablo 2

TENZİL SEBEPLERİNE GÖRE C.DAH 4017 İLE C.BEL.
4291'DE DÜŞÜRMELER

	C.DAH nr 4017		C.BEL nr. 4291	
	guruş	yüzde	guruş	yüzde
hilâf	9.637,5	98,30	20.059	38,14
fahiş	0	0	9.725,5	18,49
tekrar	166,5	1,70	4.561	8,67
meşkûk	0	0	18.247	34,70
Toplam	9.804	100	52.592,5	100

İki defterin tabii olduğu muameleler arasındaki fark, ilk bakışta belli oluyor. Merkezî bürokrasisinin müdahalesi, daha çok nazırın ilgi ve bilgisine göre şekillendirilmiş benzer. Burada bir şeyi daha unutmamak gerekiyor: Cezar, 105 salyane defteri incelerken, %6.86'lik bir ortalama tenzilât oranını ortaya çıkarmıştır.⁵⁶ Burada bu oran, %28.65 (C.DAH 4017) ile %27.76 (C.BEL 4291) büyüklüğündedir. Demek ki, burada tenzilât oranları epey yüksektir, fakat onlara çok değişik yollardan varılmıştır.

⁵⁶ Bu rakam, Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 111-114 arasında düzenlenen tablo IV'ün yekûnlarına göre hesaplanmıştır.

Bab-1 defterinin vilâyet masraflarını denetlemekle görevlendirdiği me'murların ortak bir amaç gütmeyeğine kanaat getirmeden önce, tenzillerin öncelikle hangi tür masraflara uygulandığına bakılmalı. Evvelâ, yukarıda teşekkül olunan "M", "V" ve "K" kategorilerine göre yapılan tenzilât incelenebilir:

Tablo 3

ÖDEME ALICISI KATEGORİLERİNE GÖRE C.DAH 4017 İLE C.BEL. 4291'DE DÜŞÜRMELER

	C.DAH 4017			C.BEL 4291		
	guruş	tenzil yüzdesi	masarif yüzdesi	guruş	tenzil yüzdesi	masarif yüzdesi
M	3.109	31,71	21,25	10.646,5	20,24	14,48
V	3.120,5	31,83	45,20	34.074	64,79	42,19
K	2.906,5	29,65	24,32	7.872	14,97	23,10
?	668	6,81	92,33	0	0	0
Toplam	9.804	100	-	52.592,5	100	-

Guruş meblâğları ile tenzil yüzdesine bakılınca pek anlamlı gözükmeyen rakamlar, tenzillerin düşürdükleri masarif kategorisinden ne kadar götürdüklerini gösteren son kolona gelince yakın bir paralellik arz ediyor (değerler arızî olan "?" kategorisinden sarf-ı nazar edilebilir). İki tenzil işlemi, öncelikle liva ve eyalet uğruna harcanan ödemeleri, bundan sonra kaza ve şehir için tevzi' edilen paraları hedef alıyordu. Merkez bürokrasisi temsilcisi merkez idaresine giden paralara ise en az dokunuyordu.

Rumili defatir nazırlarının bu tutumu, akla yakın ve ikamesi kolay olanı idi. Kendilerinin mensup oldukları merkezî idare ve ordunun çıkarına yapılan ödemelerde daha az eleştirecek yan bulmaları beklenebilirdi. Tevzi'i fiilen yapan kaza temsilcilerinin menfaatına çok fazla dokunmadıkları da anlaşılır. Zaten bu tür masrafların kazanın içinde en çok desteğe sahip, geri ödettirilmesi en zor ve böylece merkezî idarenin buyurduğu tenzillerin yerine getirilmesi en problemliler oldukları muhtemeldir.

Tenzillerin çoğu böylece liva veya eyalet tarafına yapılan harcamalara uygulanmıştır. Bu, valî ile kapısını dolaylı veya dolaysız bir şekilde etkiliyordu. Yukarıda ima' edildiği gibi burada İstanbul ile Selânik'in çıkar ortaklığından kaynaklanan -ve elbette zımnî kalan- paşaların iktidarını sınırlandırmayı amaçlayan bir ittifaktan söz edilebilir mi? Durumun bu kadar belli olmadığını tablo 4 gösteriyor.

Tablo 4
HARCAMA TÜRLERİNE GÖRE TENZİLÂT

	C.DAH 4017		C.BEL 4291	
	guruş	yüzde	guruş	yüzde
İmdâdiye	0		3.480	21,64
askerî	3.000	70,86	1.750	21,13
asitane memurları	0		600	1,98
mübaşiriye	109	1,85	6.660,5	48,65
ağırlama	800	79,20	245	14,36
kira	0		5.089	69,26
menzil	150	12,61	1.391	2,79
vilâyet memurları	2.106,5	35,80	0	
bekçiler	0		900	65,08
altyapı	0		2.501	18,75
ruus	3.638,5	100,00	25.726	84,80
faiz	0		4.250	54,84
harç	0		0	
Toplam	9.804		52.592,5	

Tablo, harcamaların türlerine göre tenzilâtın etkisini gösteriyor. Biraz incelenirse, masraf kategorilerinin iki gruba ayrıldığı göze çarpıyor: gerçekten ağır tenzillere uğrayanlar ile neredeyse bütünüyle olduğu gibi bırakılanlar. İlk grupta bi'l-hassa rüus başı çekiyor. Fakat askerî harcamalarla bekçiler için yapılan ödemeler, ağırlama ile konak kiralaları ve nihayet faiz ödemelerinden düşürülen meblâğlar da önemli. Bu, ancak birer defterde böyleyse de, öbür defterde o masraf türüne ait önemli bir harcama yok.

Çok az tenzil gören masraflar, asitane me'murlarına, menzil sistemine ve altyapıya yapılan harcamalardır. Harçlardan ise hiç tenzil yapılmadı. Mübaşiriyeler ile vilâyet me'murlarına verilen paralardan düşürülen nispeten önemli meblâğlar bab-ı defterî'ce su'-i isti'mal olarak görülen münferit hallere aittir.

Ortaya çıkan, Rumeli defatiri nazırlarının öncelikle paşaların çıkarları ile uğraşmadıklarıdır. Tenziller daha çok iki gaye taşımışa benziyor: Birincisi, belli bir düzen sağlayarak an'anevî Osmanlı adalet kavramını hayata geçirmek idi. Fukaraya "zulm" (ya'ni yanlış mükellef grubundan tarh edilen vergiler) veya "ekl" (ya'ni haksız kazanç) ile ilgili tenziller bu amacı ya taşıyordu ya da bunu iddia ediyordu.

İkincisi doğrudan siyasî bir mahiyete de sahipti: Mahallî güçlerin malî, askerî ve ideolojik hareket alanını sınırlandırmak. Bu, tenzile uğrayan masarîf kategorilerden çok belli oluyor.

Rüüs kategorisine ait olan ödemelerin mantığında, Selânik kazasının bütün vergilerini maktu'a çevirip kazanın istediği gibi toplamak yatıyordu. Bu, farklı vergilere ayrı defter düzenlenmesinden önemli bir adım ileri olurdu. Faizlerin defterlere ithalî ise, uzun va'dede finansman konusunda kazaya serbestiyet tanımağa yol açabiliyordu. İkisi de merkezî idarenin işine hiç gelmiyordu.

Tam tersi, tevzi' mekanizmasında finansman, gerçekte ilgisi olması imkân dışı bir faraziyyeye dayanıyordu. Buna göre, herhangi bir meblâğa ihtiyaç ortaya çıktığında gereken para tevzi'hanelerden toplanacaktı ve harcanacaktı. Bu işlem altı ay süresince def'alarca tekrarlandıktan sonra defter tertip edilecekti ve İstanbul'a gönderilecekti. Bab-ı defterî'de yapılan tenziller parayı almış olanlardan tahsil edilecekti ve mükelleflere dağıtılacaktı.

Ne para toplayanlara pay veya ücret ödenmesi, ne de potansiyel masraflar için önceden para toplamakla veya tahsil edilen tenzilleri geri ödemeyerek fon teşkîli, ne de tevzi' için kazanın kredi alması öngörölmüş değildi. Sistemin böyle çalışmadığı kesindir. Bu bakımdan, bab-ı defterî'ce yapılan denetimin uzaktan yerine getirilmesinin beraberinde getirdiği te'sirsizliği,⁵⁷ muhasebe ve denetimin sonradan yapılması pekiştiriyordu. Üstelik, tenzil kararlarına i'tiraz edilecek bir merci'in olmaması, ba'zen yersiz ve her zaman gecikmiş olmağa mahkûm olan bu kararların ikamesine bir engel teşkil etmiş olmalı.

Buna rağmen, finansman konusunda bab-ı defterînin müdahaleleri, en azından mahallî malî özerkliğin kurumsallaşmasına bir mani' idi. Askerî harcamalar ve bekçi istihdamına getirilen tahditler, yerel bazda emniyet alanında filizlenebilir herhangi bir kurumun ortaya çıkmasından duyulan endişeyi aksediyor. Nihayet ağırlama ve kira masraflarından düşürölen meblâğların önemi, sırf bunların su'-i isti'mallara çok açık olan harcamalar olmasında aranmamalı: Ziyafet çekmekle, misafirlere gösterişli bir mesken sunmakla her sosyal yapı gibi bir şehir de, zenginliğini, ehemmiyetini ve kollektif benliğini teşhir etmeğe fırsat buluyor. Buna meşruiyet zemini tanımamak, merkezî idarenin menfaatına idi. Masarîf-i vilâyetten düşürölen tenziller, kendi iktidar ve meşruiyet tekeline muhafaza etmek isteyen merkez bürokrasisinin genel siyasetinin bir parçası olarak görölebilir.

Bu, pek tenzil yapılmayan harcamalara bakarak te'yit edilebilir. Aslında su'-i isti'mallara çok açık olan menzil harcamaları maktu' ödemelere

57

Cezar, "Osmanlı Taşrasında Yeni Mali Sektör": 104-105.

dönüştürülerek en azından bu aşamada murakabeden korunmuş idi. Tevzi'i düzenleyen kişilerin menfaatlarına olan harçlar ile asitane me'murlarının yararına yapılan ödemelere de aynı mantıkla pek dokunmuyordu.

Adaletin ikamesi ile mahallî iktidarı sınırlandırmak gayeleri bir anlamda çakışıyordu, çünkü ikisi de bir anlamda padişahın şahsında sembolünü bulan patrimonyal devletin murakabe ve meşruiyetini devam ettirmeği hedefliyordu. Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu'nda carî olan adalet anlayışı, padişahın (veya temsilcilerinin) her zaman şikâyetler arz edilebilir ve hakkı yerine getirecek bir merci' olarak mevcut olmasına müstenit idi. Ona göre kadılar ve divan-ı hümayun ancak şikâyet veya emir üzere harekete geçerci; ihtilâflı olmayan bir durumun yasallığını kontrol etmezlerdi. Bab-ı defterinin nezareti taşra malîyesinin gün-be-gün kontrolünü sağlamamış olabilir, fakat padişahın adaletini temsil ediyordu. Üstelik herhangi bir niza'î durumda karar vermek gerektiğinde başvurulabilir bilgileri topluyordu.

Masarif-i vilâyet konusunda merkezî idarenin hedefleri, Selânik örneğinde kazanın çıkarlarına büyük bir tenakuz teşkil etmemişse, sebebi şehrin imparatorluk merkezine rakip olabilecek bir konumda olmamasında aramalı. Valfler ise, burada sözkonusu olan yıllardan önce ve sonra merkezin denetiminden çıkma potansiyeline sahip olduklarını gösteregelmişler. Onların aynı zaman da, taşra idaresinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yaratılan tevzi'lere muhtaç olması, merkezî hükûmet için tevzi'lere müdahaleyi cazip bir denetim aracını yapıyordu. Aracın te'sirli olup olmadığı bu hakikatı değiştirmezdi.

Osmanlı şehrini kuşatırken

Son birkaç senede, ma'lûm İslâm şehri paradigması, Osmanlı ta'rihçileri camiasında gitgide büyüyen eleştirilere ma'ruz kalmıştır.⁵⁸ Osmanlı şehrini kavramlaştırmak, onu gözlemlemek kadar önemli olmuştur. Bu bakımdan konu, şu sırada iki taraftan kuşatma altındadır. Bir yandan yeni kaynaklar ve bilgilerin getirdikleri veriler yeni evidens yaratarak bilinen Osmanlı şehri nosyonlarını tahrir ediyor. Öte yandan, esaslı ta'dillere ma'ruz kalan

58

Tartışmaya başka Yakın Doğu topluluklarıyla ilgilenen ta'rihçilerle coğrafyacılar ve sosyologlar da katılmaktadır. Literatür artık bir dipnotta zikredilecek cesamette değildir. Bkz. Janet L. ABU-LUGHOD, "The Islamic City: Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle Eastern Studies* 19 (1987): 155-176; André RAYMOND, "Islamic City, Arab City: Oriental Myths and Recent Views", *British Journal of Middle Eastern Studies* 21 (1994): 3-18. Türkiye'de yaşayan ta'rihçilerin tartışmasını, şifahî münakaşaların metnini de veren bir cilt yansıtıyor: *Kent Tarihçiliği: Kent Tarihleri Atölyesi 5-6 Mart 1994*, nşr. Ferzan BAYRAMOĞLU-YILDIRIM, İstanbul (1994). 1996/1997 akademik senesinde Tel Aviv ile Bir jiva Ben Gurion üniversitelerince ortaklaşa düzenlenen "Order in Anarchy" adlı bir atölye, bu probleme hasredilmişti.

nazariyeler, karmaşık verilerin zahirde düzensizliği boğuşarak onları yeniden ma'nalandırıyorlar. Selânik'in masarif-i vilâyet defterlerinden bu çerçevede bir şeyler öğrenilebilir mi?

İlk bakışta bu muhasebe defterlerinin mevcudiyeti bile, Selânik'in belli kendi kendini temsil etme ve kendi maslahatına karar verme kabiliyetine haiz olduğunu ispat etmiş gibi gözüktüyor. Biraz daha yakından bakıldığında böyle bir iddianın, şehir organizasyonuna sahip olmayan İslâm şehri nosyonu gibi hatâlı olduğu meydana çıkar. Tertip süreci, defterlerin içerdiği maddeler ile ödemelerden yararlanan kişiler ne fazla kurumsallaşmış kurallara bağlı idi ne de üzerlerinde şehir tarafından karar verilmiş idi. Üstelik, kazanın şehir ile eşanlı olmadığı unutulmamalı. Masarif defterlerinin tertibi, tevzi'i ve nihayet İstanbul'a tevdi'inde şehrin dışında alâkası olan, çoğu zaman şehrin dışında da yaşayan toprak sahiplerinin katkısının ehemmiyeti gözardı edilemez.

Tevzi' sürecinde kazanın dışımda emir verme salâhiyetini kendilerinde bulan merkezî hükûmet ile valînin rolü çoğu zaman belirleyici olmuştur. İstanbul'a gönderilen salyane defterleri, kazanın nasıl kendi isteklerine sahip çıktığının tespitine pek yaramaz. Oysa buna fırsat bulduğu akla yakındır: parayı veren düdüğü çalar.

Neticede, mahallî harcamaların her zaman pazarlığa tabi' olmağa mahkûm olmaları kaçınılmazdı. İktidar dengeleri dramatik bir şekilde herhangi bir tarafın lehine değişmediği müddetçe bu durumun herkesi ta'vizkâr kıldığı düşünülebilirse de, masarif-i vilâyetin tarih ve ödeme güvenilirliğinin pek yüksek olmadığını da açıklar. Bu, vilâyetin veya kazanın kendi başına hareket etme kabiliyetini azaltmış olacak da; fakat aynı zaman bu vaziyetin, mahallî vergileri fonksiyonel yatırımlara imkân tanıdığından büyük ölçüde men' ettiği de kesin. Bab-ı defterinin bilgisizce ve bundan dolayı keyfî müdahaleleri, masarif-i vilâyet hesabından ödenecek yatırımların riskini daha da arttırmış olacak.

Bu tespitleri yukarıda yapılan inceleme desteklemektedir. İki farklı tevzi' türü ihdası, buna bir cevap olarak gelişmiş bile olabilir. Daha çok kazaya mahsus ödemeler içeren C.DAH 4017 tevzi'i, bunalımlara daha dayanıklı olduklarını tahmin edilebilir fonlar tarafından ödeniyordu.

Yatırım olarak tavsif edilebilecek kalemler iki defterde de az iken (en önemlisi, Selânik civarında bir köprü inşaatı idi), kaza veya vilâyetin bir nev'-i özidaresine açık tek kalem olarak şehir kethüdasının mevcudiyeti gösterilebilir. Bir tür a'yan yedeği olarak husule getirilen şehir kethüdalığı, Selânik'te toplumu yöneten bir merci' olarak boy göstermiyor. Kethüda, ücretli ve ale'l-âde bir idarecidir. Demek ki Selânik, kaza tarafından ödenen mahallî me'mur kurumuna doğru bir adım atmıştı.

Batı ve Orta Avrupa'da 18inci yüzyıl mutlak monarşilerinin baskısı altına girmiş şehirlerin çoğunun, Selânik'e göre çok daha fazla özyönetim ve özidare kabiliyetine sahip olup olmadıklarına iki muhasebe defteri ışığında hüküm vermek fazlasıyla cür'etkâr olurdu. 17nci yüzyıldan itibaren Osmanlı taşra-merkez ilişkilerinde kurumsallaşmanın ötesinde siyasî bir kültür olarak büyük bir rol oynayan pazarlık ile ta'viz arayışları,⁵⁹ burada incelenen muhasebelerde derin izler bırakmıştır. Ancak burada daha fazla söylemek imkânsızdır. Çünkü bu makalede incelenen kaynaklarımız şehrin, kazanın ve vilâyetin şahsî, iktisadî ve siyasî ilişkiler ağını tanımağa bu aşamada izin vermez.

---

⁵⁹ BARKEY, *a.g.e.*, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kendine devam etmesinde pazarlığın sahip olduğu önemine dikkat çekiyor.